

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

RESEARCH JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, Great Britain

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odesa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

АБАШИНА Н. С. У пошуках витоків слов'ян. До 100-річчя від дня народження Є. В. Максимова

ПЕТРАУСКАС О. В. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами археологічних пам'яток України)

ГОПКАЛО О. В. Приношення одягу в інгумаціях культури Черняхів–Синтана-де-Муреш

ЖАРОВ Г. В., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В. Зброя Мутинського могильника

БАШКАТОВ Ю. Ю., БІТКОВСЬКА Т. В. Івківці — новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я

РУДИЧ Т. О., КОЗАК О. Д. Населення Київського Подолу давньоруської доби

Articles

5 ABASHYNA N. S. In Search of the Origins of the Slavs. To the 100th Anniversary of the Birth of Ye. V. Maksymov

15 PETRAUSKAS O. V. Cherniakhiv Culture and the Huns (Based on Archaeological Resources of Ukraine)

33 HOPKALO O. V. Garments Offerings in the Cherniakhiv–Sintana-de-Mureş Culture Inhumations

40 ZHAROV H. V., TERPYLOVSKYI R. V. Weapons of the Mutyn Cemetery

52 BASHKATOV Yu. Yu., BITKOVSKA T. V. Ivkivtsi — a New Late Zarubyntsi Culture Type of Sites at the Middle Dnieper

63 RUDYCH T. O., KOZAK O. D. Population of Kyiv Podil in Ancient Rus Period

Публікації археологічного матеріалу

РИЖОВ С. М., ШУМОВА В. О. Результати археологічних досліджень біля с. Мошурів на Черкащині

МОГИЛОВ О. Д. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні

Publication of Archaeological Material

80 RYZHOVS. M., SHUMOVA V. O. The Results of Archaeological Investigations Near Moshuriv Village in Cherkasy Region

92 MOHYLOV O. D. The Second Mykhailivka Barrow, the 5th Century BC Monument in the Tiasmyn River Region

---

Публікації
археологічного матеріалу

- ГАВРИЛЮК Н. О., БОНДАРЕНКО Д. В. Ліпний посуд пізньоархаїчного комплексу Вікторівка I **115**
- ПАВЛЕНКО С. В., БОРИСОВ А. В., СОРОКУН А. А., СЛОБОДЯН Т. І. Тілопальне поховання середини I тис. з Житомирського Полісся **130**

Publication
of Archaeological Materialy

- GAVRYLYUK N. A., BONDARENKO D. V. Handmade Pottery From the Late Archaic Complex of Viktorivka I
- PAVLENKO S. V., BORYSOV A. V., SOROKUN A. A., SLOBODIAN T. I. Cremated Burial of the Middle of the 1st Millennium AD in Zhytomyr Polissia

---

Хроніка

- Пам'яті Олега Петровича Журавльова **146**
- Свігла пам'ять, професоре! Безкомпромісний Євжен Неуступни **148**

News Review

- In memory of Oleh Petrovych Zhuravliov
- In Loving Memory, Professor! Uncompromising Evžen Neustupný

О. В. Гопкало *

ПРИНОШЕННЯ ОДЯГУ В ІНГУМАЦІЯХ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ–СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

У низці інгумацій культури Черняхів–Синтана-де-Муреш предмети одягу та взуття (?) знайдені окремо від кістяка, поблизу нього або у заповненні могили. Досі, згідно з класифікацією поховального інвентарю за його функціональним призначенням, до «приношень» — суспільного внеску до похорону — дослідники зараховували лише м'ясну їжу та посуд, одяг вважався таким, що належав до особистих речей померлого. Укладаючи в могилу додатковий предмет або комплект одягу чи взуття, родичі або/та члени общини могли керуватися наміром забезпечити небіжчика необхідними речами або, навпаки, позбутися його особистих речей.

К л ю ч о в і с л о в а: культура Черняхів–Синтана-де-Муреш, поховальний обряд, додатковий предмет або комплект одягу, взуття, світогляд.

Поховальний або похоронний обряд, поховально-поминальна обрядність, поховальний культ, згідно з визначенням, прийнятим в етнології, — це комплекс уявлень та дій, що містить норми поведінки з помираючими, померлими, засновані на уявленнях про смерть, посмертне існування або перевтіленні душ і духів померлих, про загробний світ. Поховальний культ являє собою систему поглядів та ритуальних практик, що дає змогу вважати його особливою формою релігії. Центральне місце у поховальному культі займає поховальний обряд, який належить до серії обрядів життєвого циклу та відображає перехід людини з одного стану (життя на землі) в інший (життя у потойбічному світі). Виділяють три етапи поховального обряду: до поховання, поховання, після поховання. Перший, підготовчий етап у більшості культів передбачає обмивання тіла, вдягання у новий або спеціальний одяг. В архайчних суспільствах простежуються дві протилежні тенденції: зберегти тіло та позбутися його. Прийоми поводження з тілом померлого та способи поховання наймовірно різнома-

нітні. Велике значення має сам похорон: його проведення, вибір місця поховання, орієнтація, поминальні дари та жертви. До них входять речі, які можуть знадобитися померлому на тому світі, а також ті, якими він користувався при житті. З одного боку, упорядники похорону керуються наміром забезпечити померлого необхідними речами, з іншого — позбутися предметів, якими він користувався при житті. Ритуали завершального етапу поховального обряду також надзвичайно різноманітні. Шанування померлих є основною ідеєю культу предків (Грачева 1993).

В археології поховальний обряд постає у вигляді матеріалізованих залишків ритуальних дій. Фактично археолог має інформацію про місце могили на кладовищі, її характер, поховальний інвентар, що відображає як сам похорон, так і його підготовчий та завершальний етапи.

Поховальний обряд культури Черняхів–Синтана-де-Муреш (далі ЧСМ) висвітлений в літературі досить повно (Баран 1981, с. 62–74; Сымонович, Кравченко 1983; Никитина 1985; Магомедов 2001, с. 27–35; Петраускас 2002, с. 40–42; 2003; 2009; 2014; Petrauskas 2003, S. 224–351).

Соціологічний аналіз групи інгумацій орієнтованих на північ належить Н. М. Кравченко (1987). За запропонованою нею класифікацією, черняхівський поховальний інвентар за його функціональним призначенням складався із предметів чотирьох різновидів: А — «приношень» (керамічного та скляного посуду); Б — речей особистого використання (одягу, предметів гігієни); В — предметів, пов'язаних зі заняттями; Г — навмисно розбитих, пошкоджених або таких, що мають сліди перебування у вогні — тризни (Кравченко 1987, с. 211–213). «Приношення», за Н. М. Кравченко, відображають «відчужувану частку громадських матеріальних благ, регульовану представниками громади» (Кравченко 1987, с. 211). Одяг поряд з іншими предметами особистого користування вважався таким, що належав до осо-

* ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-3611-2800, hoptkalo@gmail.com

бистих речей померлого. Він не розглядався в якості самостійної соціологічної ознаки, а лише у сукупності з ознаками різновиду А — «посудинами-«приношеннями» (Кравченко 1987, с. 212). Результатом роботи є визначені археолого-соціологічні типи, що розрізняються за кількістю предметів різновиду А — «посудин-приношень».

Пізніше дослідження соціальної структури черняхівського суспільства, проведене на основі інгумацій, орієнтованих на північ (Гопкало 2016), дозволило перевірити та уточнити деякі твердження щодо соціологічної інформативності ознак поховального інвентарю (Кравченко 1987, с. 212, 213). Встановлено, наприклад, що ознаки різновиду А: «посудини-«приношення» перебувають у стійкому взаємозв'язку з «м'ясною їжею» — ознакою, яка взагалі не потрапила до переліку у роботі Н. М. Кравченко (Гопкало 2016, с. 77).

Відсутність «приношень», за винятком скляних келихів, та «м'ясної їжі» в обрядовій групі інгумацій, орієнтованих на захід, має означати відмову «черняхівців» від частини поховального ритуалу, пов'язаної з громадським внеском. Скляні келихи, ймовірно, належали не до розряду «приношень», а до розряду особистих речей. Скляний келих міг належати людині як особисте майно, отримане внаслідок купівлі, обміну, в дар, а також, враховуючи знахідки скляних келихів у похованнях дітей у віці *infantilis I*¹ і *infantilis II*² найвищого соціального рангу, за приналежністю до знатного або заможного роду (Гопкало 2016, табл. 5: 3).

Аксессуары костюма виявлені в 53 % інгумацій, орієнтованих на північ, а предмети гігієни в 23 %. Твердження про те, що аксессуары костюма, будучи особистою власністю похованого, не відображали його суспільний статус (Кравченко 1987, с. 212), видається дискусійним.

Предмети домашнього виробництва супроводжували 17,4 % могил. Їх частка зростає в залежності від кількості «приношень». Нерідкі випадки, коли у поховання клали два та більше комплектів таких речей, наприклад, прясел³. Найбільша їх частка серед поховань найвищого соціального рангу.

У цій роботі розглянемо одну з особливостей поховального обряду культури Черняхів—Синтана-де-Муреш, яка досі не отримала ви-

черпного пояснення, а саме — укладання до могили додаткових предметів або комплектів одягу, взуття. Раніше висловлювалося припущення про те, що наявність декількох комплектів аксесуарів костюма, подвоєння або потроєння стандартної кількості предметів домашнього виробництва є самостійним соціологічним показником (Гопкало 2016, с. 77, 78). Трохи уточнімо формулювання цього твердження — укладання додаткового предмету або комплекту одягу, або взуття є ознакою високого соціального статусу. Перевіримо цю гіпотезу.

Систематичне дослідження костюма носіїв культури Черняхів—Синтана-де-Муреш дозволило встановити, що в низці випадків предмети одягу та взуття знайдено окремо від кістяка, поблизу нього або у заповненні могильної ями (Гопкало 2019, с. 7). Так знайдено одяг з фібулою⁴, парою фібул⁵ та, імовірно, взуття⁶ (описи поховань подано у Додатку).

Одяг з фібулою, очевидно, плащ, клали у могили чоловіків (№№ 3, 7 Додатку⁷); з двома фібулами, на зразок римської столи, — у могили жінок різного віку (№№ 1, 2, 4, 6, 9). Зокрема, комплекси, що супроводжувалися фаховими статево-віковими визначеннями, належали дівчинці-підлітку, жінкам у віці *adultus* та *maturus*. Нарешті, якийсь предмет одягу, його аксесуар (торбу) або взуттєву пару турботливі родичі поклали до узголів'я жінки похилого віку (№ 8).

Поховання, що містили додатковий предмет або комплект одягу, або взуття, належать до фаз черняхівської культури, починаючи від «косанівської», за Є. Л. Гороховським, що приблизно відповідає другій та третій чвертям IV ст. (Гороховский 1988, с. 44—46). Жіночі поховання супроводжуються прогнутими підв'язними фібулами варіанта БЗ, за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988а, с. 225—227)⁸, та ранніми модифікаціями двопластинчастих фібул⁹ (Gavritukhin 2002, р. 119). Очевидно, що т. зв. готський етнографічний костюм — жіночий костюм з парою срібних двопластинчастих фібул тільки-но почав формуватися. У похованні Рідний Край 3 двопластинчасті фібули

⁴ Ізвоаре Х, Міхелешень 376.

⁵ Боромля 4, Городок Миколаївка М, Інdependence 13, Міоркань 74, Рідний Край 3.

⁶ Міхелешень 410.

⁷ Тут і далі №№ за Додатком.

⁸ Городок Миколаївка М.

⁹ Рідний Край 3, Боромля 4.

¹ Міхелешень 317; Синтана-де-Муреш 27; Тиргшор 195.

² Бирлад—Валя-Сяке 541 і Міхелешень 123.

³ Ружичанка 19; Бережанка 5; Денчень 371, Міхелешень 149; Романківці 8.

виготовлені з бронзи, а одяг з ними покладений поруч. Так само, окремо від небіжчиці, розміщувався одяг у Боромлі.

Одним із можливих пояснень укладання предметів одягу до могили є намагання упорядників похорону, щоби поховальний одяг відповідав сезону. Так, принаймні, можна пояснити укладання плащів до чоловічих могил за умови, якби поховання здійснювалися в теплу пору року.

Застосувавши цю логіку до жіночих могил — отримаємо наступний висновок щодо сезонних відмінностей у жіночому костюмі. Принаймні в одному випадку (№ 5) поблизу небіжчиці покладений одяг з фібулою (плащ?). Найчастіше як «приношення» виступає одяг з двома фібулами, ймовірно, на зразок римської столи. У двох з п'яти поховань небіжчиці вдягнені в одяг з двома фібулами і такий самий одяг покладено до могили додатково (№№ 2, 6). У трьох інших комплексах жінок поховано в якомусь одязі, з'єднаному фібулою на правому плечі та підперезаному шкіряним ремнем з пряжкою (№ 4); підперезаному шкіряним поясом з пряжкою (№ 1); та, судячи за положенням дископодібної рогової підвіски між колінами, текстильним поясом (№ 9). Можна припустити, що жінки без двофібульного вбрання поховані вдягненими у теплий зимовий одяг — шкіряний або хутряний.

Імовірно, жіночий двофібульний одяг був різним за призначенням (поховальний, весільний), за кольором тощо. На жаль, за типами фібул, однозначно це визначити неможливо. Поховання в Миколаївці, за даними М. Еберта, супроводжували дві пари «однакових» (однотипних?) фібул. У похованні Міоркань 74 типи фібул, що скріплювали одяг, у який була вдягнена небіжчиця та покладений ззовні, трохи відрізнялися: на додатковому одязі прогнуті підв'язні фібули ширші та краще декоровані.

Окремої уваги заслуговує комплекс Міхелешень 410, де в узголів'ї жінки похилого віку знайдено дві залізні пряжки від одягу, торби або взуття. Знахідки маленьких пряжок, знайдені найчастіше поблизу гомілок похованих, інтерпретуються як такі, що походять від взуття з ремінцями. Вони траплялися в низці поховань культури Черняхів—Синтана-де-Муреш¹⁰. Поховання з Міхелешені демонструє виняток із правил, оскільки дещо незвичним є положення знахідки. Можна припустити, що не-

біжчиця має взуття на ногах, а ще одну, додаткову, пару їй покладено в узголів'я. На жаль, для підтвердження цього припущення немає жодного доказу. Втім, приклади, коли до могили потрапляли дві пари взуття, відомі з літератури. Так, у жіночому похованні VI ст. під хорами Кьольнського собору було знайдено дві пари взуття. Одна з них входила до поховального вбрання, а інша зберігалася в спеціальній скринці (Оятева 1971, с. 111). Імовірно пояснення такої ситуації надало всесвітньовідоме Осебергське поховання початку IX ст., в якому два жіночі кістяки супроводжували три пари взуття: дві з них були зшиті по одній колодці, а третя — по іншій (Оятева 1971, с. 112). Саме дослідження взуття істотним чином вплинуло на встановлення осіб похованих жінок¹¹.

У чоловічих похованнях культури Черняхів—Синтана-де-Муреш найвищого соціального рангу траплялися остроги, знайдені біля кісток ніг, як в Рудці, або окремо, як в похованні Одая 23. За Г. Ф. Нікітіною, в Одаї остроги знайдені біля правої гомілки. Вони зберігалися у шкіряному мішечку: фрагменти шкіри простежені зверху острог. Їх розташування свідчить про те, що вони не були прикріплені до взуття (Никитина 1996, с. 16). На острогах виявлено клаптики тканини з волокна рослинного походження (Камелина, Биркіна, Мамонова 2017, с. 254), яке, як припускала Г. Ф. Нікітіна, призначалося для амортизації шкіряного ремінця, за допомогою якого остроги кріпилися до взуття (Никитина 2008, с. 88). У будь-якому разі, остроги актуальні тільки за наявності взуття.

¹¹ Під курганом, що знаходився у парку норвезької столиці — м. Осло на початку XX ст., знайдено каркас дерев'яного корабля, в одній із камер якого розташовувалося вшент пограбоване й зруйноване поховання із залишками багатого інвентарю (приношення коней та собак, візок, санчата, ліжко, побутове начиння, ткацькі верстати з різьбленням та розписом). Від похованих залишилися два черепи, нечисленні кістки та шкіряні вироби, зокрема взуття від трьох пар. Кісткові рештки належали жінкам 40—50 років та 18—20 років. Було висунуто припущення, що старша жінка — франкська королева Оса. Детальне вивчення взуття показало, що воно було зроблене за двома зразками. Одна з пар зберігалася у берестяній скриньці. Вона відповідала взуттю, яке було характерним для роду короля Гудреда Мисливця — конунга Вестфолда. Перехід жінки до роду чоловіка пов'язаний зі шлюбним обрядом, за яким чоловік сплачує викуп батькам майбутньої дружини. Король Гудред викрав Осу — за законом вона була йому не законною дружиною, а наложницею. Тому жінка була похована у взутті своєї власного роду. Пара взуття, що зберігалася у скриньці, належала до родового взуття її чоловіка і засвідчувала її фактичне королівське становище (Оятева 1975).

¹⁰ Гаврилівка 5, Кантемирівка, кург.1, Боанча 6, Лецкань 23, 44.

Отже, очевидно, у чоловіків існувало взуття принаймні двох типів: пристосоване для верхової їзди, під остроги; і таке, що мало застігатися пряжкою. У жінок, імовірно, взуття з ремінцями мало пряжки. За наявними даними, не вдається відповісти на два запитання: чи було взуття, покладене в узголів'я жінки, єдиною парою взуття в похованні і чому для нього обрали саме це місце. На відміну від чоловічих поховань, де знахідка взуття є ознакою високого соціального рангу небіжчика (Bierbrauer 1989), соціальний статус жінок, в похованнях яких знайдено взуття, не такий однозначний.

Поховання, де зафіксовано додаткові предмети або комплекти одягу належать переважно до 3 та 3 «а» археолого-соціологічних типів, за Н. М. Кравченко — найвищого соціального рангу за критерієм кількості посудин-«приношень» (№№ 1, 3, 6, 7, 9). Три поховання складають виняток (№№ 2, 4, 5). Одне з них західноорієнтоване (№ 5). Як відомо, у цій групі інгумацій посудини-«приношення» часто взагалі відсутні. Друге здійснене у склепі-катакомбі (№ 2). За формальними ознаками, воно не відповідає похованням високого соціального рангу, але спорудження могили складної конструкції потребувало багато людської праці та займало багато часу. Серед трьох посудин, які супроводжували це поховання, була амфора — знахідка неординарна для поховань культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. Окрім того, варто враховувати специфіку Миколаївського могильника — пізньоскіфського некрополя, пізні поховання якого належать до черняхівської культури Північного Причорномор'я¹² (Гей 1987). Трансформація культури пізніх скіфів на Нижньому Дніпрі, зокрема зміна поховального обряду, пояснювалася або повною зміною населення, або подальшою сарматизацією пізніх скіфів (Гей 1987, с. 66).

Третє поховання, яке не потрапило до переліку «заможних» (№ 4) містило п'ять посудин і належить до 2 археолого-соціологічного типу, за Н. М. Кравченко. Воно супроводжувалося м'ясною їжею та бронзовими ювелірними виробами. Відтак, його соціально-майнова позиція за декількома ознаками визначається як невисока. Разом з тим, воно супроводжува-

лося додатковим предметом одягу, скинутим в могилу¹³.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що в поховальному обряді культури ЧСМ існував звичай укладання в могилу додаткового предмету або комплексу одягу. Цей звичай зафіксований у могилах приблизно з другої третини IV ст. і більш пізніх. Дійсно переважно такі випадки зафіксовані у похованнях найвищого рангу за критерієм кількості посудин-«приношень». Утім, трапляються і бідніші поховання, наприклад, Індивіденца 13. Особливої уваги заслуговує питання про черняхівське взуття і наявні уявлення та вірування щодо взуття.

Каталог інгумацій культури ЧСМ з «приношенням» одягу та взуття

1. Боромля 4. Трупопокладення орієнтоване на північний захід. Жінка *maturus* (45–55 років). Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Фібули в заповненні ями, пряжка на поясі, намисто біля шиї. Інвентар: дев'ять посудин, пара срібних фібул, бронзова пряжка, намисто, роговий гребінь (Некрасова 2006, с. 89).

2. Городок Миколаївка М. Трупопокладення орієнтоване на північний захід, в катакомбі. *Infantilis II*. Пара фібул на плечах, пара — в заповненні могили, підвіски із мушель між колінами. Інвентар: три посудини, зокрема амфора, чотири бронзові фібули, намисто, чотири підвіски з мушель моллюсків, підвіска-«відерце», бронзовий ключ, прясло (Ebert 1913, S. 90–93).

3. Ізвоаре X. Трупопокладення орієнтоване на північ. Кістяк поганої збереженості: відсутні тазові кістки, кістки рук і, частково, ребра. На місці череп, ребра, кістки ніг. Фібула біля лівого коліна ззовні, на 20 см вище долівки могили; із пари пряжок, одна біля лівої стегнової кістки зсередини, інша біля правого стегна ззовні, між стегновими кістками третя пряжка іншого типу, ніж попередні, наконечник пояса та бронзовий ніж, біля лівого стегна ззовні поясне кільце з обіймою; на правій ключиці відерцеподібна підвіска і намистина, ще одна намистина під потилицею. Інвентар: 13 посудин, скляний графин, бронзова фібула, три пряжки, дві із яких парні, поясне кільце, наконечник пояса, деталь пояса, бронзовий ніж, дві намистини, підвіска. Фібула T-подібна з цибулеподібними кнопками (Alexianu, Ellis 1987).

¹² Усього в Миколаївці налічується вісім могил пізньоримського часу, що складає третину від загальної кількості поховань з датувальними речами. П'ять з них розкопані М. Ебертом. Із розкопок Е. О. Симоновича походить три могили (20, 195 та, імовірно, 110) (Гей 1987, с. 64).

¹³ У публікації комплексу між текстом та рисунком є невідповідність. В описанні могили вказано, що одна фібула знайдена на правому плечі, а пряжка на грудях ліворуч (Mitrea, Preda 1966, p. 50, 51). На плані поховання (Mitrea, Preda 1966, fig. 120) під літерою «а» зазначені пряжки і їх на плані зображено дві: на грудях ліворуч, що збігається з описом, та біля правої кисті, про що у тексті жодного слова немає. На наступних ілюстраціях подані фото посудин та рисунки знахідок, на яких зображено три фібули та пряжку (Mitrea, Preda 1966, fig. 121, 122).

4. Індивідуал 13. Трупопокладення орієнтоване на північ. Жінка *adultus*. Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Фібула на правому плечі, ще дві — в заповненні могильної ями, пряжка на грудях ліворуч. Інвентар: п'ять посудин, три бронзові фібули, бронзова пряжка, роговий гребінь, глиняне прясло, залізний ніж (Mitrea, Preda 1966, p. 50, 51).

5. Косанове 1961-22 (№ 37). Трупопокладення орієнтоване на захід. Дорослий. Кістяк лежить на спині, права рука зігнута, ліва рука витягнута вздовж тулуба, ноги витягнуті. Намисто знайдено біля шиї, дві фібули на плечах, третя біля ніг. Інвентар: посудина-«приношення» (глек), скляний келих, три фібули: одна бронзова, дві срібні, намисто (Petrauskas 2003, S. 317, 318, Abb. 44).

6. Міоркань 74. Трупопокладення орієнтоване на північний захід, в ямі з заглибленням для кістяка. Жінка *adultus* (20—25 років). Кістяк на правому боці, ноги підігнуті. Пара фібул на плечах, намисто на шиї та грудях, скляний келих і намисто на тазі, між стегновими кістками підвіска із мушлі молюска, п'ять намистин, під тазом і біля лівого стегна, ззовні, бронзовий голечник, «булла», пара фібул і пряжка в скупченні, на віддалі від скелету. Інвентар: сім посудин, серед яких амфора, скляний келих, дві пари фібул, пряжка, намисто, відрцеподібна підвіска, підвіска з мушлі Сургаєва, бронзовий голечник, відрізки дроту, один із них з кільцем на кінці, срібний контейнер у формі ромба із двох частин, фрагмент ланцюга, кільце для підвішування або скроневе кільце (Іопа 2017).

7. Міхелешень 376. Трупопокладення орієнтоване на північ. Чоловік *maturus* (45—50 років). Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Фібула ззовні лівої стегнової кістки, пряжка на кістках таза. Інвентар: дев'ять посудин, скляний келих, срібна фібула, срібна пряжка, залізний ніж (Şovan 2005, p. 115, 116).

8. Міхелешень 410. Трупопокладення орієнтоване на північний схід. Жінка *senilis* (60 років). Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Срібна пряжка на кістках таза; друга і третя, залізні, в скупченні речей біля черепа; намисто на шиї. Інвентар: дві посудини, три пряжки, намисто, роговий гребінь, залізний ніж, залізний предмет неясного призначення (Şovan 2005, p. 123, 124).

9. Рідний Край 3. Трупопокладення орієнтоване на північ. Кістяк лежить на спині, руки на тазі, ноги витягнуті. Фібули знайдені в мисці і трохи на північ від неї, рогова підвіска між стегновими кістками. Інвентар: дев'ять посудин, пара латунних фібул, рогова підвіска, роговий гребінь, прясло, залізний ніж (Петренко 1991, с. 12, 13).

Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу)*. Київ: Наукова думка.

Гей, О. А. 1987. Погребальний обряд поздних скифов на Нижнем Дніпрі. *Советская археология*, 3, с. 53-67.

Гопкало, О. В. 2016. Соціальна стратифікація носителей культури Черняхів—Сынтана-де-Муреш. *Краткие сообщения Института археологии*, 244, с. 65-82.

Гопкало, О. В. 2019. *Костюм населення культури Черняхів—Сынтана-де-Муреш*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАНУ.

Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины. В: Баран, В. Д.

(ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, Т. 4, Киев: Наукова думка, с. 34-46.

Гороховский, Е. Л. 1988 а. *Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья*. Диссертация к. и. н. Институт археологии АН УССР.

Грачева, Г. Н. 1993. Погребальный культ. В: Бромлей, Ю. В., Башилов, В.Н., Винкельманн, И. (ред.) *Религиозные верования. Свод этнографических понятий и терминов*, 5. Москва: Наука, с. 154-157.

Камелина, Г. А., Биркина, Н. А., Мамонова, А. А. 2017. Текстиль в погребениях черняховской культуры в собрании Государственного исторического музея. *Археология і давня історія України*, 1 (22), с. 249-257.

Кравченко, Н. М., 1987. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Исследования социально-исторических проблем в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 209-227.

Магомедов, Б., 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин: Издательство университета Марии Кюри-Склодовской.

Некрасова, А. Н. 2006. Памятники черняховской культуры Днепрового Левобережья. В: Левада, М. Е., Самойленко, Л. Г. (ред.). *Готы и Рим*. Киев: ИД «Стилос», с. 87-200.

Никитина, Г. Ф. 1985. *Систематика погребального обряда племени черняховской культуры*. Москва: Наука.

Никитина, Г. Ф. 1996. *Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии*. Москва: Наука.

Никитина, Г. Ф. 2008. *Черняховская культура Поднепровья (по результатам анализа археологических источников)*. Москва: Таус.

Оятева, Е. А. 1971. Ранние находки кожаной обуви на территории Западной Европы. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 13, с. 105-112.

Оятева, Е. А. 1975. Осбергская обувь (опыт исторического исследования). *Скандинавский сборник*, с. 125-133.

Петраускас, О. В. 2002. Типы археологических трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія). *Археологія*, 3, с. 40-65.

Петраускас, О. В. 2003. Про один із можливих різновидів трупоспалення на могильниках черняхівської культури. В: Баран, В. Д. (ред.). *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ, с. 114-121.

Петраускас, О. В., 2009. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України). В: Мызгин, К. В. (ред.). *Ostrogothica*. Харьков: Тимченко А.Н., с. 186-215.

Петраускас, О. В. 2014. Разрушенные погребения на могильниках черняховской культуры Поднепровья — анализ археологической структуры. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 125-152.

Петренко, Е. Н. 1991. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца. *Археология славянского юго-востока*. Воронеж: Воронежский государственный педагогический институт, с. 10-26.

Сымонович, Э. А., Кравченко, Н. М. 1983. *Погребальные обряды племени черняховской культуры*. Москва: Наука. Археология СССР. Свод археологических источников, Д1-22.

- Alexianu, M., Ellis, L. 1987. Date noi asupra necropolei de tip Sîntana de Mureş de la Izvoare-Piatra Neamţ. *Memoria antiquitatis* 1983—1985, XV—XVII, p. 127-149.
- Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters. *Archaeologia Baltica*, VIII (Peregrinatio Gothica. II), S. 38-106.
- Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka», am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Prahistorische Zeitschrift*, 1—2, S. 80-113.
- Gavritukhin, I. 2002. Double-plate fibels of subgroup I. *Anyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, XLIV, p. 113-184.
- Ionița, I. 2017. Un momânt cu inventar bogat din necropola de la Miorcani (sec. IV D.H.R.). *Acta Musei Tutovenssis*, XIII, p. 173-184.
- Mitrea, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV-lea e.n. in Muntenia*. Bucuresti.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 223-351.
- Șovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureş-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*. Târgoviște.

Надійшла 26.03.2021

O. V. Гопкало

Доктор исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3611-2800, hopkalo@gmail.com

ПРИНОШЕНИЯ ОДЕЖДЫ В ИНГУМАЦИЯХ КУЛЬТУРЫ ЧЕРНЯХОВ—СЫНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

В ряде погребений культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш предметы или комплекты одежды или обуви найдены отдельно от скелета, рядом с ним или в заполнении могилы.

Согласно классификации погребального инвентаря по его функциональному назначению, одежда принадлежит к личным вещам покойника. Одежда никогда не рассматривалась в качестве самостоятельного социологического признака, а только вместе с сосудами-«приношениями».

В данной работе выдвинута гипотеза, согласно которой положение дополнительного предмета или комплекта одежды и/или обуви в погребение является самостоятельным социологическим признаком — признаком погребения высокого социального ранга.

Дополнительный предмет, комплект одежды или обуви встречен в 9 погребениях (их описания даны в Приложении). Одежду с фибулой, очевидно, плащ клали в мужские погребения (№№ 3, 7); с двумя фибулами, наподобие римской столы, — в могилы женщин разного возраста (№№ 1, 2, 4, 6, 9). Одежду, сумку или пару обуви положили в изголовье пожилой женщины (№ 8).

Перечисленные погребения относятся ко времени не ранее третьей фазы относительной хронологии черняховской культуры, предложенной Е. Л. Гороховским, т. е. ко второй трети IV в. и более позднему времени.

Большинство обсуждаемых погребений принадлежало к 3 и 3 «а» археолого-социологическим типам, по Н. М. Кравченко. Исключение составляет погребение Индепенденца 13 2 типа, по Н. М. Кравченко.

Положение в могилу «запаса» одежды или обуви было отражением стремления обеспечить покойника необходимыми вещами — проявлением заботы о покойнике или, наоборот, стремления избавиться от его личных вещей.

Вопрос об обуви культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш, о представлениях и верованиях, связанных с обувью заслуживает особого внимания.

К л ю ч е в ы е с л о в а: культура Черняхов—Сынтана-де-Муреш, погребальный обряд, дополнительный предмет или комплект одежды, обувь, мировоззрение.

Oksana V. Hopkalo

D.Sc. in History, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3611-2800, hopkalo@gmail.com

GARMENTS OFFERINGS IN THE CHERNIAKHIV—SÎNTANA-DE-MUREȘ CULTURE INHUMATIONS

In a number of the Cherniakhiv—Sîntana-de-Mureș culture inhumations items or sets of garment or footwear were found separately from the skeleton, next to it or in the grave filling. According to the classification of grave goods by its functional purpose, a garment belongs to personal things of the deceased. The garment has never been considered as an independent sociological feature, but only together with vessels-“offerings”.

In the article, it is hypothesized that placement of additional item or set of garments or footwear in a grave is an independent sociological feature — a feature of a high social ranked grave.

The additional items or sets of garment or footwear were found in nine graves (their descriptions are given in the Appendix). The garment with a fibula and probably a cloak were placed in men’s graves (Nos. 3, 7), while clothes with two fibulae, like a Roman stola — in graves of women of different ages (Nos. 1, 2, 4, 6, 9). Clothes, a bag or a pair of shoes were placed next to the head of an elderly woman (No. 8).

The listed burials belong to the period not earlier than the third phase of the Cherniakhiv culture relative chronology, proposed by Ye. L. Horokhovskiy, i.e. to the second third of the 4th century and later.

Most of the discussed graves belong to the 3rd and 3rd«a» archaeological-sociological types after N. M. Kravchenko. The exception is a grave of Independents No. 13, which belongs to the 2nd type after N. M. Kravchenko.

The placement in the grave of a garment stock or footwear was a reflection of intention to provide the deceased with necessary things — a manifestation of care for the deceased or conversely of the intention to dispose from his/her personal things.

The question about the Cherniakhiv–Sântana-de-Mureș culture footwear, about ideas and beliefs connected with it, deserves special attention.

Key words: Cherniakhiv–Sântana-de-Mureș culture, funeral rites, additional item or set of garment, footwear, worldview.

References

- Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura (za materialamy Verkhnoho Dnistra ta Zakhidnoho Buhu)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Gei, O. A. 1987. Pogrebalnyi obriad pozdnykh skifov na Nizhnem Dnepre. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 53–67.
- Gopkalo, O. V. 2016. Sotsialnaia stratifikatsiia nositelei kultury Cherniakhov-Syntana-de-Muresh. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 244, p. 65–82.
- Hopkalo, O. V. 2019. *Kostium naselennia kultury Cherniakhiv-Syntana-de-Muresh*. Avtoreferat dysertatsii d. i. n. IA NANU.
- Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologiiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepi Ukrainy. In: Baran, V. D. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov*, T. 4, Kyiv: Naukova dumka, p. 34–46.
- Gorokhovskii, E. L. 1988 a. *Khronologiiia yuvelirnykh izdelii pervoi poloviny I tys. n. e. Lesostepnogo Podneprov'ia i Yuzhnogo Pobuzh'ia*. Dissertatsiia k. i. n. Institut arkheologii AN USSR.
- Gracheva, G. N. 1993. Pogrebalnyi kult. In: Bromlei, Yu. V., Basilov, V. N., Vinkelmann, I. (ed.) *Religioznye verovaniia. Svod etnograficheskikh poniatii i terminov*, 5. Moskva: Nauka, p. 154–157.
- Kamelina, G. A., Birkina, N. A., Mamonova, A. A. 2017. Tekstil v pogrebeniakh cherniakhovskoi kultury v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), p. 249–257.
- Kravchenko, N. M., 1987. O metodike sotsiologicheskogo analiza pogrebalnogo obriada cherniakhovskoi kultury. In: Gening, V. F. (ed.). *Issledovaniia sotsialno-istoricheskikh problem v arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 209–227.
- Magomedov, B., 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Liublin: Izdatelstvo universiteta Marii Kiuri-Sklodovskoi.
- Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezh'ia. In: Levada, M. E., Samoilenko, L. G. (ed.). *Goy i Rim*. Kyiv: Stilos, p. 87–200.
- Nikitina, G. F. 1985. *Sistematika pogrebalnogo obriada plemen cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka.
- Nikitina, G. F. 1996. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury v Severnoi Bukovine i Bessarabii*. Moskva: Nauka.
- Nikitina, G. F. 2008. *Cherniakhovskaia kultura Podnestrovia (po rezultatam analiza arkheologicheskikh istochnikov)*. Moskva: Taus.
- Oiateva, E. A. 1971. Rannie nakhodki kozhanoi obuvi na territorii Zapadnoi Evropy. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 13, p. 105–112.
- Oiateva, E. A. 1975. Osebergskaia obuv (opyt istoricheskogo issledovaniia). *Skandinavskii sbornik*, p. 125–133.
- Petrauskas, O. V. 2002. Typy arkheolohichnykh trupospalen cherniakhivskoi kultury (terytoriiia poshyrennia, etnokulturni osoblyvosti ta khronolohiia). *Arheologia*, 3, p. 40–65.
- Petrauskas, O. V. 2003. Pro odyin iz mozhlyvykh riznovydiv trupospalennia na mohylnykakh cherniakhivskoi kultury. In: Baran, V. D. (ed.). *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. Kyiv, p. 114–121.
- Petrauskas, O. V., 2009. Chas poiavy ta deiaki osoblyvosti rozvytku trupopokladen iz zakhidnoiu oriientsatsiieiu v cherniakhivskii kulturi (za danymy mohylnykiv Ukrainy). In: Myzgin, K. V. (ed.). *Ostrogothica*. Kharkiv: Timchenko A.N., p. 186–215.
- Petrauskas, O. V. 2014. Razrushennye pogrebeniia na mogilnikakh cherniakhovskoi kultury Podneprov'ia - analiz arkheologicheskoi struktury. In: Ivakin, G. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nikodymovicha Kozaka z nagody yogo 70-littia*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy, p. 125–152.
- Petrenko, E. N. 1991. Novye mogilniki cherniakhovskoi kultury v basseine Severskogo Dontsa. *Arkheologiiia slavianskogo yugovostoka*. Voronezh: Voronezhskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut, p. 10–26.
- Symonovich, E. A., Kravchenko, N. M. 1983. Pogrebalnye obriady plemen cherniakhovskoi kultury. Moskva: Nauka. *Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D1–22.
- Alexianu, M., Ellis, L. 1987. Date noi asupra necropolei de tip Sântana de Mureș de la Izvoare-Piatra Neamț. *Memoria antiguitatis 1983–1985, XV–XVII*, p. 127–149.
- Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters. *Archeologia Baltica*, VIII (Peregrinatio Gothica. II), S. 38–106.
- Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka», am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Prahistorische Zeitschrift*, 1–2, S. 80–113.
- Gavritukhin, I. 2002. Double-plate fibels of subgroup I. *A nyiregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve*, XLIV, p. 113–184.
- Ionița, I. 2017. Un mormânt cu inventar bogat din necropola de la Miorcani (sec. IV D.HR). *Acta Musei Tutovensius*, XIII, p. 173–184.
- Mitrea, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV-lea e.n. in Muntenia*. Bucuresti.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka - eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, S. 223–351.
- Șovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*. Târgoviște.